

जुम्लाको अन्त्य

—मोहनबहादुर मल्ल

विक्रम संवत् १०५३ देखि जुम्ला सिजामा पाल राज्य शुरु हुन्छ। पालका पहिला राजा आदिपाल कन्नौजका पाल राजाद्वारा खटाएर पठाएका अंचलाधीश जस्तो बनी आए जस्तो बुझिन्छ। कन्नौजको पाल राज्य रायठोर राजाहरूका हातमा परेपछि सिजा स्वतन्त्र बन्दछ। यसमा ३६४ वर्ष पालले र १३६ वर्ष समालशाहीले स्वतन्त्र राज्य गर्दछन्। आदिपालदेखि पृथ्वीमल्लसंम पालहरूमा २० राजा भए। गजभीमदेखि यशवर्मन्सम्म समालशाहीहरूमा ६ राजा भए। यशवर्मन् शाहीका समयमा सिजाउपर दिल्लीका सुल्तान सिकन्दर लोदीको मार पयो। भारतमा मुसलमानी राजाई चलेको २९० वर्षपछि मुसलमानदेखि सिजा फुकदछ। अहिले यो कुरा कम इतिहासकारहरूले मात्र पत्थार गर्लान् तर यो सत्य कुरा छ जसका प्रमाणहरू कर्णाली र गण्डकी प्रदेशमा छन्। काश्मीरलाई अकबरले समेत अधीनमा ल्याउन सकेका थिएनन्, यस्तै सिजालाई पनि सेनराजाहरूले कमजोर गराएपछि मात्र बलिया राजा सिकन्दर लोदीले आफ्नो अधीनमा ल्याउन सकेका हुन्। यसै समयदेखि सिजाको केन्द्रीय शासन टुटेर बाईसे, चौबीसेको शुरु हुन्छ। बाईसे राजामध्ये जुम्ला कल्यालशाहीको हात परेको थियो। त्यस बेला जुम्लाको आकार आजको जस्तो थिएन, सानो थियो। उत्तरमा जाडेहरूका २ राज्य र दक्षिणमा खान्ती औ रास्कोट समालशाहीहरूका हातका राज्य थिए।

तागाधारीहरूले जांड खाने औ जाडोमा बस्ने जाति-लाई जाडे (जाड) भन्दथे। यसै जाडेबाट उनीहरू बस्ने भूभागको नाम जडान भनिन लाग्यो। सिजानगर उत्तर जडान र दक्षिण खसानको बीचमा बसेको थियो। जडानमा तागाधारीहरू फैलिएपछि यस प्रदेशलाई जडान नभनेर

“जावेश्वर” भन्न लागे। यही जावेश्वर पछि जुम्ला भनिन लाग्यो। जुन जुम्लोलाई अचेल हामी जुम्ला भन्दछौं, यसका आखिरी राजा सूर्यमान कल्यालशाही थिए। यसै समयको वर्णन यहाँ गरिन्छ।

जुम्लाहरूका मुखमा आजसम्म यो गीत कुन्डिएको छ— “तेरो लागदा सोभान साइय लामो ठाडो भंग”, अर्थात् सुभान शाही, तिमिले गर्दानै लामा थाडा या सिजानगर नष्ट हुन गयो। यो अत्यन्त घत लाग्दो गीत छ, यसमा जुम्लाहरूको आंसु छ, पश्चात्ताप छ। सुभान शाहीको कुरो जान्न हामीलाई अलि पछि हट्नुपर्ने हुन्छ। गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले किशोरकालमा नेपाल उपत्यकाको रमणीय स्थल नजर भयो, धनदौलत नजर भयो, साथै विलासले तेजहीन बनेका प्रजाहरूलाई नजर भयो। धनले उन्मत्त बनेका मकवानपुरेले उहाँको अनादर गरे औ बनारस जानुपर्दा मौसूफलाई मुगलशासनको अन्त हुन लागेको र नयाँ हातहतियार बन्दूक आदि नजर हुने मौका मिल्यो। यी किम्मती हतियार किन्न चाहियो पैसा! त्यस बेला पैसा कमाउने सबैभन्दा उत्तम उपाय भोटसंगको बेपार थियो। त्यसमा पनि मोहरमा टक मारेर भोटलाई दिनु र उताबाट सुन लिएर भारततिर निकासी गर्नु, अनि भारतबाट चाँदी किनेर मोहर रुपियाँ बनाउनु। यस बेपारबाट राज्यलाई ठूलो लाभ थियो। यो बेपार नेपाल उपत्यकाका राजाहरूको हातमा मात्र थियो। बाईसे, चौबीसे राजाहरूले टक मार्ने काम गरेका थिएनन्। त्रिशूली र नुवाकोट गोरखाको हात परेपछि नेपाल उपत्यकादेखि उत्तर र पूर्वका जमीनहरू हात पाउँ गोरखाले भोटको बेपार एकलौटी पारेको थियो। यसै काण्डमा जयप्रकाश मल्लले तुलाराम

पांडेका सहयोगीहरूलाई मराएका थिए । गोरखामा चाँदीको टक मारिन लाग्यो तथा कपट नमिलेको चोखो मोहर निकालियो । यसैको बेपारबाट तोप, बारूद, केप, पत्थर, गोली, असल फलाम (खुंडा, तरबार, खुकुरी र शरको कोथाको लागि) आदि सामरिक सामान र तालिमे सैन्यहरू बडा महाराजाधिराजबाट बढाउँदै लगिबक्सन लाग्यो । बनारसका बन्दूक सधने औ पल्टनलाई तालीम दिने २ जवान मुसलमानलाई अजितनी पद दिएर गोरखामा राखिबक्सेको थियो । युद्धकलामा पनि हिन्दूहरूको कट्टर युद्धका साथै उनीहरूले मुसलमानी कला पनि राम्ररी सिकाएका थिए । त्यस ताका गोरखा आफना आडका अर्थात् लमजुङ, तनहुँ, मकवानपुर, कान्तिपुर र भक्तपुर सबै राज्यभन्दा निर्धन जस्तै थियो । तथापि राजनीतिमा धुरन्धर गोरखा नरेश पृथ्वीनारायणशाहलाई नेपाल उपत्यका छिट्टै विजय गर्न सक्तछु भन्ने भरोसा थियो । गोरखाको चिरकालदेखिको शत्रु लमजुङले गोरखा बढेको देख्न सक्तैनथ्यो, उसले सदा गोरखालाई निल्ले दाउ खेल्दै आएको थियो । साँच्चै भन्ने हो भने लमजुङले जिस्क्याएरनै गोरखालाई लडाका र रणप्रिय बनाएको थियो । लमजुङको पक्षमा पर्वत, पाल्पा, तनहुँ, गह्रौँ, भीरकोट जस्ता बलिया राज्यहरू थिए । कास्की र लमजुङका बीचमा बैरभाव चलेको हुँदा गोरखा नरेश पृथ्वीनारायण शाहबाट कास्कीसँग सम्झौता गर्न खोजिबक्सेको थियो । यस्तै पर्वत र जुम्लाका बीचमा मनोमालिन्य बढेकोले जुम्लासँग मित्रता कायम गर्न पनि खोजिबक्सेको थियो । गुल्मी र पिउठानाको पाल्पासँग वैमनस्य भएकोले ती दुवैसँग पनि सम्बन्ध जोर्ने गोरखा उत्सुक थियो । जाजरकोटे राजा हरिशाहीसँग बनारसमा बाँधिएको बाचा कबूलबमोजिम मित्रता छुँदै थियो । यस्तै गोरखा नरेश पृथ्वीनारायण शाहकी छोरी राजकुमारी विलासकुमारीको सत्यानी राजा श्रीकृष्णशाहीका छोरा रणभीम शाहीसँग विवाह भएकोले संबन्ध बलियो थियो । पृथ्वीनारायण शाहले वीरभद्र पन्तको नेतृत्वमा एक शिष्टमण्डल जुम्ली राजाको दरबारमा भोटको बाटो गरी पठाइएवक्सेको थियो । यसैगरी जुम्ला दरवारबाट पनि एक जोडी मानिस गोरखा दरबारमा पठाइएको थियो । पृथ्वीनारायण शाहको आखिरी समयतिर जुम्लासँग उस्तो ठ्याक नमिले जस्तो देखिन्छ, किनभने त्यस बेलाका बाइसे चौबीसेमा एक मात्र जाडेराज्य मुस्ताङका राजालाई उसका राज्यको पश्चिम दिशा जुम्लाले

मिची खाइदिएको हुनाले उसलाई त्यो दिलाइदिने लालमोहर बडा महाराजाधिराजबाट बक्सेको थियो । त्यस बेला जुम्लाको सिंहासनमा सुदर्शन शाही थिए ।

महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहपछि बहादुर शाहका नायवीको समय आयो । उनले वि. सं. १८४३ ज्येष्ठदेखि पौषसम्म ८ महीना भित्रमा कालो पश्चिम, भेरीपूर्वका बाइसे चौबीसेका राज्यहरू जित्दै लगे । यस खुशीयालीमा गोरखाका परम मित्र मानिएका पाल्पालाई गुल्मी, अर्घा र खाँची, सल्यानलाई दाङ, जाजरकोटलाई खुम्री तथा भीरकोट औ सतौलाई जाहारीका राज्यहरू मिलेका थिए । यसै सिलसिलामा जुम्लालाई मित्र संकेर राजउपहार र खलितापत्र नेपाल दरबारबाट पठाइएको थियो । त्यस बेला जुम्लाको तखतमा सुदर्शनका छोरा सूर्यमान शाही थिए । बहादुर शाहले भेरीपार, कर्णालीवारका बाइसे रजौटाउपर पनि धावा गर्न सक्दथे, तर रोकिएर उनले आफ्नो दूरदशिता र उदारता देखाए । पूर्व मेचीदेखि पश्चिम भेरी नदीसम्म गोरखाको राज्य फैलिएको जुम्लाले देखिसकेको थियो । गोरखाका मित्र पाल्पा, सल्यान, जाजरकोट, भीरकोट र सतौ पाँच राज्यहरूले गोरखाले विजय गरेका भूभाग पाएका देखेको पनि थियो, सुनेको पनि थियो । यदि जुम्लाका राजा र भारदारहरूमा राजनीतिको ज्ञान भएको भए गोरखाले विजय गरेका समयमा यसरी मित्रता कायम राख्न पाइएको सुवर्ण मौका खेर फाल्ने थिएनन् होला । उसले कास्केली राजा सिद्धिनारायण शाहीको चाला देखिसकेको थियो । जुम्लाले समय चित्र सकेन । यस विषयमा त्यस बेलाका जुम्ली जनताहरूको विचारलाई अगाडि राख्नु राम्रो होला । “तेरो लाग्दा सोभन साइय लामो थाडो भंग” सुभान साही जुम्ली राजा सूर्यमान शाहीका काका थिए । यिनी घमण्डी स्वभावका थिए भन्ने यिनका कामबाट विदित हुन्छ । यिनलेनै गोरखासँग मिल्न नदिएर जुम्लालाई लडाएका थिए । गोरखासँग लड्न परेका औ अन्त्यमा हार खान परेका जनताले युद्धबाट भाग्ने सुभान शाहीलाई धिक्कारेका थिए । तेरो लाग्दा=तिमीले गर्दा, सोभान साइय=सुभान शाही, लामो थाडो=लामा वा सिजानगर, भंग=ध्वस्त हुन गयो । सिजाको राजदरवारलाई विजयमन्दिर पनि भन्दथे । रुन्डै आठ सय वर्षसम्म उज्यालो बनेको औ निभ्नालाई धिपधिप गरिरहेको सिजाको बत्ती

निभ्यो । यसको संपूर्ण दोष जुम्ली जनताले सुभान शाहीलाई दिएका थिए । सुभान शाही त्यस बेलाका प्रभावशाली व्यक्ति थिए । यस वारेमा इ. प्र. सन्धिपत्रसंग्रह पृष्ठ ४०१ मा देखिन्छ- “दांगको कांध चाही सुभान शाही दुधाना आया, दांग जाजरकोट रुमुम भै सल्यानु हाहाको मतो बाधियो...संवत् १८४३ बैशाख ।” दाङको कांध अर्थात् दाङको भाले वा नेता भनेर सुभानलाई देखाएको छ । यिनी दुधामा आएपछि गोरखाको पक्षमा लागेको सल्यानउपर दाङ, जाजरकोट र रुकुम मिलेर चढाई गर्ने बन्दोबस्त मिलाएका रहेछन् । यो खबर पाएका सल्यानी राजा श्रीकृष्ण शाहले पिउठाना साथमा लिएर कब्जा गरेको खांचीलाई त्याग्नुपरेको थियो । यसबाट जुम्लाका चौतरिया सुभान शाहीको शक्तिको अनुमान लगाउन सकिन्छ । बैशाखमा सुभान शाहीले सल्यान हान्ने बन्दोबस्त मिलाए । ज्येष्ठ १० गते गोरखाली सैन्य काली पार परेर गुल्मीमा उपस्थित भयो । ४४ र ४५ दुइ वर्ष गोरखालाई भोटसंगको युद्धमा फस्नुपऱ्यो । सुभान शाहीले संके- गोरखाको शक्ति क्षीण भयो । उनले दुल्लु, दैलेख, अछाम, डोटी आदि बाइसेका बांकी रहेका बलिया राजा-हरूको संयुक्त मद्दतबाट गोरखाको हमला रोक्ने योजना मिलाए । आफूले पनि जुम्लाको पूर्व दिशा र दखिन दिशा बलियो बनाए । जुम्लालाई मित्र बनाउन खोज्ने बहादुर शाहका निमित्त जुम्ला उल्टो शत्रु बनेर गोरखालाई युद्धका निमित्त हांक दिन थाल्यो । बुद्धि बिग्रैका सुभान शाही गोरखाको युद्धकला सित परिचित थिएनन् । तेत्तीस महीनासंग चुपचाप लागेर पश्चिमका बांकी बाइसे राज्य-हरूलाई नचलाएको गोरखाको पहिलो आक्रमण भयो यसै जुम्लाउपर । १८४६ आश्विन बडादशैंको समय पारेर काजी शिवनारायण खत्री, सर्दार प्रबल राना जिम्माका २ पल्टनले जुम्लाको चिताउँदै नचिताएको उत्तर दिशाबाट तूफानी चालले पहिलो चढाई गऱ्यो जुम्लाको सदरमुकाम तिब्रीकोटउपर । पचासौं युद्ध लडेर खपिस वनेका, तोप बन्दूक-हरू चलाउन सिपालु गोरखाली सैन्यका अगाडि जुम्ली फराली सैन्यको केही लागेन । तिब्रीकोट कब्जा गरेका गोरखाली काजीले छिनासिममा पनि थोरैनै कालमा प्रवेश गरे । चौतरिया सुभान शाही भोटतिर भागे । अघि भने शेखी गरेर हिड्ने, युद्धका समयमा भने भाग्ने उनीदेखि चिडिएका जुम्ली जनताले गाए-“भातु खाया सुभान शाही ताउली हाल्या कुम्ली, जिती आयो गोरख्य काजी जनी गर चुम्ली” । भात खाएर सुभान शाहीले कुम्लामा ताउली राखे

अर्थात् बाटो हिड्ने बटुवा उसको बाटो लाग्यो । गोरखाली काजीले जित्दै आए, जुम्लाका प्रजाउपर दया राख । यस गीतले सुभानलाई धिक्कारेको छ, गोरखाली काजीसंग याचना गरेको छ । “भोट मऱ्यो सुभान शाही भंगलटाका टेवा” यस गीतमा सुभान शाही मरेपछि पोल्ने दाउरा नमिल्दा भंगलटा अर्थात् हिमाली क्षेत्रमा उम्रने भाङ, कांडा जस्ता छन्द नमिलेका दाउराको टेका वा टेवा दिइयोस् भन्ने जनाउँछ । “सुभान शाही भोटे मऱ्यो सुनले पोल्नन्” भोटमा आगो बाल्ने दाउरा नपाइने, गुडैठा र बकौलाले हिन्दूहरूको लास जलाउने नगरेका हुनाले । पुरानो समय देखिको उखान छ “भोटमा सुन छ, मेरो कान बुच्चै” भोटमा सुन प्रशस्त मात्रामा हुन्छ भन्ने सबमा भ्रम फैलिएको हुँदा यसै कुरालाई लिएर सुभान शाहीको लासलाई सुनले पोल्नन् भनेर गीतकारले ठट्टा गरेको छ । सुन गाल्ने कोइला नभएर धूलो सुन बेच्ने भोटको अवस्था यस गीतले दर्शाएको छ । भोट पसेका सुभान शाहीले पछिसम्म जुम्ला फर्काउने उद्योग गर्दै रहे । उनी भोटसंग मद्दत मान्न पुगेका थिए । मूर्ख र घमण्डी सुभान शाहीले आफ्नो कामको फल पाए ।

नयाँ जितेको प्रदेशलाई कसरी हात लिनुपर्छ औ त्यहांका प्रजासंग कस्तो व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने विजयी गोरखाली-हरूलाई राम्रैसंग ज्ञान थियो । नरसिंहखोलाको बाटो छाकार्गाउँ भएर तिब्रीकोट निस्कने बाटो देखाउने औ अगुवा बनेर गोरखाली सैन्य लैजाने काम मुस्ताडी राजा ओंग्याल दोर्जेले गरेका थिए । यसबापत रिक्छिएका गोरखाली काजी सर्दारले मुस्ताडी राजालाई जुम्ला छिनासिमबाट वि. सं. १८४६ कार्तिक शुदि १ मा यस्तो लेखिदिएका थिए “आगे मुस्ताडी राजा ओंग्याल दोर्जेकै तिम्पो पुरानो मुलुक जुम्लाले खायाको बांदरफट्क्यादेखि पूर्व उत्तर भबुं-खोला छाकार्गाउँ श्री ५ बडा महाराजा पृथ्वीनारायण शाहबाट बक्स्याको लालमोहर बमोजिम हामीले पनि बहाली चलाइदियोँ ।” यस पत्रले हामीलाई दुइ कुरा बताउँछ- एक, मुसलमान सुल्तानले भारतमा गरे कै बडा महाराजाधिराजले पनि विरोधी राज्यको जमीन आफ्नो पक्षकालाई अगाडिनै अर्थात् नजित्दै दिने चलन बसालि-बक्सेको रहेछ । मोर्चामा लड्न खटाएका भारदारलाई यसरी जमीनसमेत दिन सक्ने नेपाल दरबारबाट विशेष शक्ति दिइंदो रहेछ । नेपाल दरबारबाट कुमाउँका राजालाई लेखेको पत्रमा जुम्लालाई हमला गरेको कारण उसले गोर्-

खाको अधीनमा आइसकेको रुकुम बाम्फीउपर चढाई गरेको दोष दिइएको छ । जुम्ला विजय गरेको महीनादिन नपुग्दै सर्दार कालु पांडेले पांच हजार गोरखाली सैन्यद्वारा दुल्लु विजय गरे । यो ठूलो सैन्य जुम्लाका हरुवा राजा काजी फर्केर उनीहरूको राज्यमा नआऊन् भनेर उसलाई तर्साउन आएको हुन पनि सक्तछ । मुख्य गरेर हिउँद मासमा बाइसे-हुरूले ठूलो मात्रामा कराली सैन्यहरू जम्मा गर्न सक्तथे । त्यस ताकासम्म पनि ढाल र तरबारको युद्ध मुख्य गनिदै थियो । यता गोरखालीहरू नयां तरीकाले युद्ध गर्न अत्यन्त निपुण भइसकेका थिए । थोरै सैन्यले पनि विस्तृत शत्रुसैन्य विजय गर्न सक्तथे । थोरै सैन्यद्वारा छोटो समयमा विकट क्षेत्रमा रहेको जुम्लालाई विजय गर्नु गोरखाली काजी सर्दारहरूको ठूलो जुक्ति र बुद्धिको काम हो ।

जुम्लाका हरुवा राजा सूर्यमान शाहीका विषयमा बंगलाबगलै विचार चलेको देखिन्छ तापनि उनी गोरखाबाट पराजित भएपछि उनले डोटीतिर शरण लिएको जस्तो बुकिन्छ किनभने गोरखासंग युद्ध खेल्नुपर्छ भन्ने पक्षको मुख्य डोटी थियो । बझाङ, बाजुरा र थलराका राजाहरू भित्रीसंचो गोरखापक्षका थिए । कर्णालीनारका अरू राज्य-हरू जुम्ला र दुल्लु गोरखाले जितेपछि सजिलैसंग गोरखाको मूठीभिन्न पर्न आएका थिए । कुशल राजनीतिज्ञ बहादुर शाहले छिटै जुम्ली राजा सूर्यमान शाहीलाई फर्काएर जुम्ला मुसीकोटमा मानाचामल दिएर राखे जस्तो बुकिन्छ । सुभान शाहीले गर्दानै राजा सूर्यमानलाई गोरखासंग लड्नु-परेको थियो । गोरखाले गरेको मर्यादालाई उनले शिरोपर

गरेका थिए । सूर्यमान मुसीकोटमा बसोबास गरेको कुरा कल्यालशाही वंशावलिमा राम्ररी खुलेको छैन तापनि उनी राजाको पदबाट छुटेका थिएनन् । इ. प्र. अंक १ पृष्ठ १०९ कल्यालवंशावलिमा लेख छ “श्री गोर्खा १ कल्याल राजा जाई जुम्ला मा-याको संवत् १८४६ सहकाल १७११ कवार शुद्धि बलिदान, पंचदश दिने रवौ १ प्रवेश शुभम्” यसले गोरखाली प्रवेश गरेको १८४६ साल कार्तिक १५ गते रोज १ शुक्ल पक्ष नवमी देखाउँछ । कल्याल राजा जाई अर्थात् कल्याल राजा भागेर गएपछि छिनासिममा गोरखाको दखल भयो ।

सूर्यमान शाहीका विक्रम संवत् १८३६, १८४५ र १८४६ का तीन तामापत्रहरू देखिएका छन् । तामापत्रहरूले ब्राह्मणले दान लिएको भन्दा बढी कुरा देखाउँदैनन् । कल्यालका पहिला राजा बलिराजले जुम्ला हात पारेको समय वि.सं. १४६१, सिजाबाट स्वतन्त्र बनेको समय १५५३ बाट घटाउँदा ९२ वर्षसम्म कल्याल शाहीहरूको जुम्लामा परतन्त्र राज्य चलदछ । १८४६-१५५३=२९३ वर्षसम्म प्रायः स्वतन्त्र बनेर जुम्लाले शासन चलाउँछ । सिजामा ३६४ वर्ष पाल, १३६ वर्ष समालशाही र २९३ वर्ष कल्यालशाही राजाहरूको जम्मा ७९३ वर्षसम्म शासन चलदा सिजानगर सदा उज्यालो बनेर रहेको थियो । यहि उज्यालो नगरको बत्ती निभाईदिदा चित्त नबुकेका जुम्ली प्रजाहरू मिलेर एक स्वरले गाए- “तेरो लाग्दा सोभन साइय लामो थाडो भंग ।”

